

“Πόσο θα κερδίσει η οικονομία, αν σπάσουν τα στερεότυπα για τις γυναίκες;”¹

Μάιος 2021

Αυτό ακριβώς υπολόγιζαν τα κομπιουτεράκια του ΔΝΤ, στις αρχές του Μάρτη του 2019, και αφού τα νούμερα τους απέδειξαν ότι αυτό που συμφέρει τα αφεντικά και τα κράτη τους είναι να εκμεταλλευτούν την γυναικεία εργασία περισσότερο, δυο χρόνια τώρα και εν μέσω κρίσης, προσπαθούν να βρουν χίλιους δυο τρόπους για να το κάνουν. Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή.

Έχουν περάσει πολλά χρόνια από τότε που το φεμινιστικό κίνημα των λευκών γυναικών – της μικροαστικής και μεσοαστικής τάξης – διεκδικούσε μαζικά το δικαίωμα στην ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών, ζητώντας πρόσβαση στην εκπαίδευση, την ψήφο και την εργασία. Αλλά καθώς η ιστορία των φεμινισμών κατάφερε, στη συνέχεια, να δώσει φωνή στις μαύρες γυναίκες, τις γυναίκες μετανάστριες, τις λευκές γυναίκες που ήταν εργάτριες – άμισθα και έμμισθα – αυτές μπόρεσαν να πουν πως το “δικαίωμα στην ισότητα” αποκρύπτει για τα καλά τις φυλετικές και ταξικές διαφορές μεταξύ των γυναικών. Είναι ο τρόπος που κοιτάζει τον κόσμο μια λευκή γυναίκα μιας μικρο- ή μεσο-αστικής οικογένειας, είναι ένας τρόπος να διεκδικήσει κι αυτή κομμάτι στην πίτα της ταξικής ιεραρχίας, και σίγουρα δεν αμφισβητεί την σχέση - κεφάλαιο.

Ανοίγουμε παρένθεση. Όταν αναφερόμαστε στη σχέση - κεφάλαιο, δεν αναφερόμαστε μόνο στις σχέσεις παραγωγής του κεφαλαίου και την έμμισθη εργασία αλλά και στις σχέσεις αναπαραγωγής του. Οι γυναίκες είναι αυτές που παράγουν ένα εμπόρευμα πολύ μοναδικό: τον ίδιο τον εργάτη. Και η σχέση που θα αναπτύξει αυτός ο εργάτης με το αφεντικό του είναι εξαρτημένη από την οικιακή εκμετάλλευση των γυναικών. Η ανατροφή του παιδιού από τη μητέρα και οι αμέτρητες ώρες οικιακής εργασίας της καταλήγουν στο γεγονός πως ο άνδρας απελευθερώνει χρόνο για τον ίδιο και την εργασία του, βάζοντας τη σύζυγο του αμισθί να κάνει το μερίδιο των οικιακών εργασιών και της ανατροφής των παιδιών που αντιστοιχούν στον ίδιο. Μπορούμε να υποστηρίξουμε πως όλο αυτό που περιγράφουμε δεν αποτελεί απλά και μόνο μια εκμετάλλευση

---

1. ΔΝΤ: Πόσο θα κερδίσει η οικονομία, αν σπάσουν τα στερεότυπα για τις γυναίκες, Ναυτεμπορική, 01/03/2019.

των γυναικών από τους άνδρες. Η συσσώρευση του κεφαλαίου και το κρατικό σιγοντάρισμα της έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στο να μετασηματιστούν οι σχέσεις των γυναικών με τους άνδρες και τα παιδιά τους σε εργασία, τοποθετημένη φαινομενικά εκτός της σχέσης - κεφαλαίο. Το να παραμένει φαινομενικά έξω από την οικονομία, το να παραμένει αόρατη, κάνει αυτή την εργασία να παραμένει απλήρωτη· αυτό προκύπτει δηλαδή από υλικό συμφέρον. Κλείνουμε την παρένθεση.

Η κριτική των μεταγενέστερων φεμινιστικών κινημάτων έκανε ξεκάθαρο πως οι φιλελεύθερες διεκδικήσεις περί “ισότητας των γυναικών” δεν στόχευαν στο να απαλλάξουν όλες τις γυναίκες από αυτόν τον κύκλο εκμετάλλευσης της αναπαραγωγής και το βάρος της άμισθης οικιακής εργασίας. Πολύ απλά, δεν μπορούσαν καν να αναγνωρίσουν αυτή την εκμετάλλευση.

Το μόνο που κατάφεραν ήταν να καλυτερεύσουν τη θέση κάποιων λευκών γυναικών, δίνοντας τους προοπτικές ανεξαρτητοποίησης από τους άνδρες (πατεράδες και συζύγους τους), καθώς και ταξικής ανέλιξης. Την ίδια στιγμή, όμως, εγκλώβισαν τις μαύρες και τις μετανάστριες γυναίκες στην δύσκολη θέση που βρίσκονταν ήδη, και σε πολλές περιπτώσεις τις έσπρωξαν ακόμα πιο κάτω.

“Το κεφάλαιο, καθώς επανοργάνωσε τον τομέα της αναπαραγωγής υπό την άμεση εποπτεία του, ταυτόχρονα άνοιξε νέους κύκλους καπιταλιστικής συσσώρευσης κάτω από έναν καινούριο έμφυλο καταμερισμό εργασίας”². Εν ολίγοις, οι γυναίκες που βρίσκονται στον ταξικό πάτο αναγκάστηκαν και αναγκάζονται να επιβιώσουν αναλαμβάνοντας τους παραδοσιακούς ρόλους της γυναίκας νοικοκυράς. Οικιακές εργάτριες, καθαρίστριες, μαγείρισσες, babysitters κ.α.

Βλέπουμε, λοιπόν, να επαναλαμβάνεται το ίδιο μοτίβο ταξικής υποτίμησης που περιγράψαμε και πιο πάνω. Μόνο που σε αυτή τη περίπτωση, δεν είναι μόνο ο άνδρας αλλά και η γυναίκα της μικρο- και μέσο- αστικής τάξης, η οποία για να απελευθερώσει χρόνο, για την ίδια και την εργασία της, βάζει την μαύρη γυναίκα ή την μετανάστρια (ορισμένες φορές και την ντόπια λευκή εργάτρια) να κάνει τις δουλειές του σπιτιού που αντιστοιχούν σε αυτήν και τον άντρα της.

Εδώ υπάρχει μια σημαντική διαφορά που καλούμαστε να αναγνωρίσουμε. Αυτή η εργασία συμβαίνει έμμισθα. Ας μη γελιόμαστε όμως: αυτές οι γυναίκες αναγκάζονται να κάνουν αυτή την έμμισθη εργασία, δεν έχουν καμία άλλη επιλογή επιβίωσης και πάντα την κάνουν με εκβιαστικούς όρους.

Στο ελληνικό παράδειγμα, είδαμε μια κρατικά οργανωμένη υποτίμηση των ανθρώπων που μετανάστευσαν από τις χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ. Εκτός από απειροελάχιστες περιπτώσεις, τα πτυχία των μετανασ(ρι)ών δεν αναγνωρίστηκαν από το ελληνικό κράτος και πετάχτηκαν στα σκουπίδια, στέλνοντας τους/τις απευθείας στον πάτο της εγχώριας εργατικής τάξης. Μιας και στο συγκεκριμένο κείμενο επικεντρώναμε στη γυναικεία εργασία, οι γυναίκες μετανάστριες χάνοντας κάθε ευκαιρία να συναγωνιστούν το ντόπιο εργατικό δυναμικό, ανέλαβαν όλες εκείνες τις “γυναικείες εργασίες” του σπιτιού

2. Dalla Costa, M. & James, S., (2018), Η δύναμη των γυναικών και η κοινωνική ανατροπή, μιγαδα, Αθήνα.

που αναφέραμε και παραπάνω, έμμισθα από τη μια, αλλά πάντα σε συνθήκες σκληρής εκμετάλλευσης, δίχως ασφάλιση και εργασιακά δικαιώματα, με ό,τι συνεπάγεται αυτό.

Κρίση και γυναίκες (όχι όλες) στο στόχαστρο της αναδιάρθρωσης

Ερχόμαστε λοιπόν στο σήμερα, για να δούμε ποια είναι η συνθήκη εκμετάλλευσης των γυναικών, ντόπιων και μεταναστριών, στην (ανα)παραγωγική διαδικασία στην Ελλάδα, καθώς και τα σχετικά κρατικά πλάνα αναδιάρθρωσης της.

Γνωρίζουμε πως καιρό πριν εμφανιστεί ο covid, η κατάσταση που επικρατούσε στα κανάλια της παγκόσμιας οικονομίας ήταν απελπιστική. Με την κρίση να μαίνεται εδώ και δεκαετίες – όσο κι αν προσπαθούν να μας πείσουν ότι ο ιός έφερε την κρίση – και τους διακρατικούς ανταγωνισμούς να οξύνονται συνεχώς, ο καπιταλισμός βρίσκεται σε μια κατάσταση εκτάκτου ανάγκης για αναδιάρθρωση της παραγωγής και συνάμα της αναπαραγωγής της εργασίας.

Το παρόν πλάνο του ελληνικού κράτους και των αφεντικών του συνοψίζεται στην περιβόητη “Εκθεση Πισσαρίδη”³. Πρόκειται για μια έκθεση – παραγγελία του ελληνικού κράτους από τον Ιανουάριο του 2020, η οποία σκοπεύει να βάλει σε τάξη την ελληνική οικονομία, να κλείσει τις λιγότερο κερδοφόρες επιχειρήσεις και κλάδους, να δώσει λεφτά σε άλλες πιο κερδοφόρες, να ψηφιοποιήσει ένα μεγάλο κομμάτι της παραγωγικής διαδικασίας, να μας βάλει σε τροχιά “πράσινης ανάπτυξης” και να βρει νέες καινοτόμες μεθόδους για να μας ξεζουμίζουν.

Ο Πισσαρίδης λέει πως “η ελληνική αγορά εργασίας χαρακτηρίζεται από χαμηλή παραγωγικότητα και χαμηλή συμμετοχή”⁴, και εννοεί πως κράτος και αφεντικά μπορούν να βγάλουν μεγαλύτερη υπεραξία από την εργασία μας (βλ. μεταρρυθμίσεις σχετικά με μείωση κόστους για τα αφεντικά μέσω φορολογικών ελαφρύνσεων, κατάργηση πληρωμής υπερωριών, πιο εντατική εργασία) αλλά και να βάλουν περισσότερους/ες από εμάς να δουλεύουν. Και συγκεκριμένα για ποιές και ποιούς χτυπάει η καμπάνα; “Το πρόβλημα με τη χαμηλή συμμετοχή στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα εντοπίζεται κατά βάση στη χαμηλή συμμετοχή των γυναικών και των νέων”⁵. Κάπως έτσι αρχίζουν να βγάζουν νόημα όλα αυτά τα προγράμματα γυναικείας κατάρτισης και επιχειρηματικότητας, καθώς και η καούρα που τους έχει πιάσει για την ισότητα των ελληνίδων γυναικών στην αγορά εργασίας, το gender budgeting⁶ και πάει λέγοντας. Άλλω-

---

3. Σχέδιο ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, Τελική έκθεση, (2020).

4. ό.π., σελ. 141.

5. ό.π., σελ. 27.

6. Κι όμως υπάρχει! Ο Πισσαρίδης ονειρεύεται gender budgeting με έμμεσο αποτέλεσμα τα περισσότερα κέρδη για τις επιχειρήσεις. “Η κυβέρνηση θα μπορούσε να εισάγει την ιδέα της αποτύπωσης των μέτρων που λαμβάνει (π.χ. δημοσιονομικά μέτρα, πολιτική υγείας κλπ.) στην προώθηση της ισότητας των φύλων όπως κάνουν άλλες κυβερνήσεις στο πλαίσιο του αποκαλούμενου gender budgeting. Η κυβέρνηση θα πρέπει επίσης να προωθήσει την έννοια της κοινωνικής ευθύνης για τις επιχειρήσεις.” [ό.π., σελ. 152]. Γιατί όπως ο ίδιος παραδέχεται λίγο παρακάτω “μια τέτοια συμπεριφορά εκ μέρους των επιχειρήσεων θα ενισχύσει την

στε το λένε ξεκάθαρα: “υπάρχει και το οικονομικό κόστος ότι σημαντικό μέρος του παραγωγικού δυναμικού της χώρας παραμένει αναξιοποίητο”⁷.

Να τονίσουμε εδώ κάτι πολύ σημαντικό. Τα εν λόγω σχέδια δεν αφορούν όλες τις γυναίκες που ζουν στην Ελλάδα. Τα πλάνα που αραδιάζει δεν προορίζονται για τις μετανάστριες, οι οποίες βρίσκονται ήδη στον ταξικό πάτο, στη δίνη ενός ατέρμονου κύκλου εργασίας, σωματικής και συναισθηματικής, άμισθης μέσα στο σπίτι – έμμισθη έξω από το σπίτι και πάλι από την αρχή. Το ελληνικό κράτος τις χρειάζεται για αυτήν ακριβώς τη δουλειά. Για να καλύπτουν την υλική και συναισθηματική αναπαραγωγή τόσο της δικιάς τους οικογένειας όσο και της ελληνικής. Προφανώς, δουλεύοντας ανασφάλιστες και με όρους εξαθλίωσης. Και γι’ αυτό ακριβώς, καμία αναδιάρθρωση ή τροπολογία κάποιου νομοσχεδίου δεν πρόκειται να τις απελευθερώσει από αυτή.

Τα πλάνα αναδιάρθρωσης του ελληνικού κράτους στοχεύουν στις γυναίκες της εργατικής τάξης που έχουν μπλε ταυτότητα και κάνουν μισθωτή εργασία εκτός σπιτιού, αλλά όχι τόση όση συμφέρει τα αφεντικά. Επιχειρείται, δηλαδή ένας εξορθολογισμός της εργασίας αυτών των γυναικών, ώστε να παραχθεί όση περισσότερη αξία γίνεται.

Πως θα βάλουν αυτές τις γυναίκες να δουλέψουν περισσότερο;

Ένα πρώτο πράγμα που επεσήμαναν οι ειδικοί της έκθεσης είναι πως πολλές γυναίκες βρίσκουν ευκαιρία να τη σκαπουλάρουν από την εργασία βγαίνοντας σε πρόωρη σύνταξη. “Ένα θέμα το οποίο χρήζει ιδιαίτερης προσοχής όσον αφορά τις συνταξιοδοτικές δαπάνες είναι η πρόωρη συνταξιοδότηση. Αυτή επιβαρύνει όχι μόνο τις δαπάνες αλλά και την οικονομική δραστηριότητα καθώς αποθαρρύνει τη συμμετοχή στην αγορά εργασίας. Το χαμηλό ποσοστό συμμετοχής γυναικών άνω των 55 ετών οφείλεται, μεταξύ άλλων παραγόντων, στην επιλογή, μέχρι πρόσφατα για μητέρες ανήλικων παιδιών, να συνταξιοδοτηθούν σε νεαρή ηλικία με λιγότερα από 20 έτη ασφάλισης. [...] Με βάση τις αλλαγές που έγιναν τα προηγούμενα χρόνια, αναμένεται ότι έως το 2022, οι επιλογές πρόωρης συνταξιοδότησης θα έχουν καταργηθεί και θα ισχύει μια γενική ηλικία συνταξιοδότησης των 67 ετών (ή των 62 ετών με εισφορές 40 ετών)”⁸. Η πρότασή τους, λοιπόν, είναι: καθολική απαγόρευση της πρόωρης συνταξιοδότησης.

Στη συνέχεια μελέτησαν την σύνδεση της μητρότητας με την παραγωγικότητα και τη συμμετοχή στην εργασία. Κατέληξαν πως η μητρότητα, η ανατροφή των παιδιών, καθώς και η φροντίδα των ηλικιωμένων από τις γυναίκες, ως είθισται μέχρι στιγμής, δεν πολυβολεύουν τα αφεντικά. Γι’ αυτό, προτείνουν στο κράτος να αναλάβει το μισθολογικό κόστος των αδειών μητρότητας, την φροντίδα των ηλικιωμένων και να παρέμβει ακόμα περισσότερο στην ανατροφή των παιδιών, επεκτείνοντας προς τα κάτω την προσχολική εκπαίδευση. “Οι

αφοσίωση των εργαζομένων με σημαντικά μακροπρόθεσμα οφέλη για τις επιχειρήσεις.”

7. ό.π., σελ. 151.

8. ό.π., σελ. 109.

μητέρες θα πρέπει να μπορούν να αφήσουν το παιδί τους σε μια δομή παιδικής φροντίδας από το τέλος της άδειας μητρότητας και άνω, κατά τη διάρκεια των ωρών εργασίας”⁹.

Είναι ξεκάθαρο πως η επικείμενη ανάπτυξη ενός συστήματος προσχολικής εκπαίδευσης με καθολική πρόσβαση από ηλικία 6 μηνών, καθώς και η παράλληλη ενίσχυση του συστήματος φροντίδας των ηλικιωμένων, στοχεύει στο να απελευθερώσει χρόνο για αυτές τις γυναίκες της εργατικής τάξης. Αλλά όχι, δεν έχει σκοπό να τους προσφέρει ελεύθερο χρόνο για να κάνουν ότι θέλουν, παρά μόνο χρόνο για να εργάζονται παραπάνω.

Βέβαια, το κράτος πρόνοιας προσπαθεί να πείσει και τις γυναίκες που δεν δουλεύουν εκτός σπιτιού, να το κάνουν. Και αυτή τη δουλειά έχει αναλάβει να την κάνει ο ΟΑΕΔ. Βγάζει μάτι πως από τότε που εμφανίστηκε ο covid, όλο και πιο συχνά τρέχουν διάφορα προγράμματα. Πότε είναι προγράμματα επιχειρηματικότητας ανέργων με έμφαση στις γυναίκες¹⁰, πότε προγράμματα επιχορήγησης επιχειρηματικών πρωτοβουλιών απασχόλησης νέων ελεύθερων επαγγελματιών με έμφαση πάλι στις γυναίκες¹¹, και πότε επιδοτούμενες – και προφανώς κακοπληρωμένες – θέσεις εργασίας για μακροχρόνια ανέργους¹², μεγάλο ποσοστό των οποίων αποτελούν οι γυναίκες.

Ενδιαφέρον έχει και η προσπάθεια του κράτους να μειώσει τα κρατικά προνοιακά επιδόματα που δίνει στις μητέρες μονογονεϊκών οικογενειών, προωθώντας την αναγκαστική συνεπιμέλεια των παιδιών, που στην πράξη σημαίνει “πληρώστε και οι δύο για να κόψουμε τα επιδόματα”, και “απελευθερώνουμε χρόνο για να δουλεύει η μητέρα περισσότερο”¹³.

Οι μηχανές των συστημάτων πρόνοιας και μέριμνας έχουν πάρει φωτιά και αυτό δεν είναι καθόλου τυχαίο. Σε καιρούς οικονομικής κρίσης και συνεπώς εργασιακής αναδιάρθρωσης, το κράτος πρόνοιας, η κρατική δηλαδή ενασχόληση με την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, αποκτά πιο ενεργό ρόλο στα πράγματα. Επιδόματα, επιδοτούμενες θέσεις εργασίας, ασφαλιστικές ελαφρύνσεις, προγράμματα κατάρτισης και επιμόρφωσης ανέργων, διευκολύνσεις στην εκπαίδευση και στην υγεία είναι κάποιες από τις κλασικές τεχνικές του κράτους πρόνοιας για να ελέγξει και να καταστείλει τις αντιδράσεις της εργατικής τάξης, δίνοντας της στην ουσία ψίχουλα επιβίωσης έναντι εντατικοτέρης εκμετάλλευσης.

Πηγαίνοντας πίσω στο χρόνο, ουκ ολίγες ιστορικές αναφορές το έχουν κάνει ξεκάθαρο. Στο βιβλίο του “Ναζισμός και εργατική τάξη” ο S. Bologna θα γράψει: “Ήταν σε εκείνο ακριβώς το σημείο που ο ρόλος του συστήματος της

---

9. ό.π., σελ. 153.

10. ΟΑΕΔ, Νέο Πιλοτικό Πρόγραμμα Νεανικής Επιχειρηματικότητας Ανέργων, με Έμφαση στις Γυναίκες, 19/03/20.

11. ΟΑΕΔ, Πρόγραμμα Επιχορήγησης Επιχειρηματικών Πρωτοβουλιών Απασχόλησης Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών Ηλικίας 18 έως 29 ετών με Έμφαση στις Γυναίκες, 10/05/21.

12. ΟΑΕΔ, Πρόγραμμα Απασχόλησης Μακροχρονίων Ανέργων 55-67 ετών, 15/07/21.

13. Ερευνα: Αδυναμία να καλύψουν βασικές ανάγκες αντιμετωπίζουν οι μονογονεϊκές οικογένειες, Ναυτεμπορική, 08/04/21.

Πρόνοιας ως συστήματος ελέγχου και επιτήρησης ήρθε στο προσκήνιο [...] Με την πώλωση της σχέσης μεταξύ διοικητικής δομής και ανέργων κατά τη διάρκεια της Κρίσης, η Πρόνοια έχασε προοδευτικά όλα σχεδόν τα χαρακτηριστικά της ως κοινωνική υπηρεσία και μετατράπηκε σε συμπληρωματικό όργανο αστυνόμευσης της εργατικής τάξης. Μετατράπηκε, με άλλα λόγια, σε όργανο διακρίσεων, διαχωρισμών και υποτίμησης, το οποίο περισσότερο από οτιδήποτε άλλο επικύρωνε θεσμικά τις κοινωνικές αντιθέσεις”¹⁴.

Γιατί τα λέμε όλα αυτά;

Θέλουμε να πούμε πολλά κλείνοντας αυτό το κείμενο. Τα περισσότερα από αυτά δεν τα ανακαλύψαμε εμείς, αλλά προφανώς γυναίκες φεμινίστριες στο παρελθόν. Ένα πρώτο σημείο στο οποίο θα σταθούμε είναι αυτό της απόκρυψης της οικιακής εργασίας των γυναικών και συνάμα της απόκρυψης του ότι οι γυναίκες που δουλεύουν στο σπίτι, εισέρχονται στην εργασία έξω από το σπίτι από μια θέση ταξικά υποδεέστερη – και αυτό είναι σημαντικό. Όπως λένε οι Mariarosa Dalla Costa & Selma James: “από τη στιγμή που οι νοικοκυρές θεωρούνται εκτός της τάξης, ο ταξικός αγώνας κάθε στιγμή και σε κάθε του σημείο παρεμποδίζεται, παγιδεύεται και αποτυγχάνει να εντοπίσει το πλήρες φάσμα της δράσης του”¹⁵.

Ακόμα, υποστηρίζουμε τη θέση τους για το πόσο τα φιλελεύθερα αιτήματά μας εγκλωβίζουν στην εκμετάλλευση του κεφαλαίου. “Δεν υποστηρίζουν μονάχα το δικαίωμά μας στην εργασία (αυτό το υποστηρίζουν για κάθε εργαζόμενο), αλλά το δικαίωμά μας να εργαζόμαστε περισσότερο, το δικαίωμά μας, να μας εκμεταλλεύονται περισσότερο”¹⁶. Καταλαβαίνουμε πολύ καλά πως τα αριστερά και φιλελεύθερα αιτήματα όχι απλά δεν βοηθούν όλες τις γυναίκες, αλλά ίσα-ίσα κάποιες φορές μπορεί να γίνουν επικίνδυνα για τις ταξικά πιο υποτιμημένες γυναίκες, πέφτοντας, όπως είπαμε και παραπάνω, πραγματικά στις πλάτες τους.

Βλέπουμε, επίσης, πως οι κρατικές τακτικές της πρόνοιας πάνε χέρι - χέρι με την δίψα για μεγαλύτερο έλεγχο και κέρδος από το κεφάλαιο. Και επειδή η ταξική μας θέση είναι αυτή που κοιτάει τα αφεντικά από την απέναντι μεριά, δεν πιστεύουμε καθόλου πως το πρόβλημα με το κεφάλαιο είναι ότι είναι οπισθοδρομικό - κάθε άλλο - αλλά το πρόβλημα είναι η ίδια του η ύπαρξη. Γι’ αυτό λοιπόν, δεν έχουμε αιτήματα για ένα πιο ορθολογικοποιημένο ή πιο αποτελεσματικό κράτος πρόνοιας. Έχουμε τις συλλογικές μας διαδικασίες που μας βοηθούν να σκεφτόμαστε, να κατανοούμε την πραγματικότητα πίσω από τις οικονομικές σελίδες των εφημερίδων, και να έχουμε τα μάτια μας ανοιχτά για να καταλαβαίνουμε πότε και πώς το κράτος και τα αφεντικά μας επιτίθενται.

14. Bologna, S., (2018), Ναζισμός και εργατική τάξη, Antifa Scripta, Αθήνα, σελ. 88.

15. Dalla Costa, M. & James, S., (2018), σελ. 80.

16. ό.π., σελ. 157.